

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДА АЙТПЫШЛАР

П.Абдалиева – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

С.Е.Амирлан – илимий мәсләхәтши

Қарақалпақстан Республикасы жазыўшылар аўқамы

Таянч сўзлар: каракалпок, урф-одат, балалар фольклори, сўз уйинлари, қизикмачоқлар.

Ключевые слова: каракалпак, традиция, детский фольклор, словесные игры, прибаутки.

Key words: karakalpak, tradition, children's folklore, verbal games, nursery rhyme.

Балалар фольклоры – адамзат жәмийети басынан кеширген көп дәўирлерди өзінде сәўлелендирген хәм хәзир де хәрекетте болған жанрлар жәмлеспесин қурайды. Дүнья халықларының фольклортаныў тараўында балаларға арналған хәм кишкенелердин өзлери атқаратуғын дәретпелер достыяры изертлеўлерге өзек болып, кең көлемде үйренилмекте. Әсиресе, балалар сөз ойынларының басламасы болған *айтпышлар* аялаў поэзиясы үлгилери қурамында қарастырылып, жанрдың сөз өнерин раўажландырыўдағы әхмийети белгилеп өтилген [5:46-51].

Орайлық Азия халықлары балалар фольклорында айтпышлар О.Сафаров изертлеўлеринде туңғыш мәрте талланып, олар «қизикмачоқлар» деп атала баслады. Қазақ фольклортаныў илиминде бул жанр «сұрамақтар» яки «қызықтамалар» деген атамалар менен жүритилмекте. Қырғыз балалар фольклорында болса, «суроо-жооп айтымдар» түринде аталады. Қарақалпақ балалар әдебияты изертлеўшиси И.Қурбанбаев бундай үлгилерди «балалар ойын-саўық қосықлары» деп атайды.

Баланы ойын-саўыққа тартыў, оның ядлаў қәбилетин арттырыў хәм сөз өнерине қызықтырыў мақсетинде айтылатуғын *айтпышлар* каракалпақ фольклорындағы хәрекеттеги жанрлардың бири. Бурын бул жанрды «саўықтамалар» деп те атаған. Халық дәретиўшилигинде «саўық» сөзиниң мәниси «қызық», «ўақ-шақ», «гәп саўмақ» деп айтылады. Түсиндирме сөзликте де усыған жақын мәнилер берилген [4:187]. Тийкарынан қызықлы сораў-жуўаплардан ибарат болған бул жанрдың каракалпақша «саўықтамалар» деп аталыўы усындай тийкарларға ийе хәм оның балалар дәретпеси сыпатында қәлиплесиўи узақ әсирлер менен белгиленеди.

Қаракалпақ фольклорындағы «Хәкке қайда?», «Түлкишек», «Ғақ, ғақ – ғарғалар!», «Түйе, түйе – түйелер» хәм т.б. – айтпыш жанрының көп вариантлы хәм кең тарқалған үлгилеринен. Оны ата-аналардың үйретиўинен тысқары, балалардың өзлери де ядлап алады. Жанрдың миллий версияларының көплег дәрелиўи де соның мысалы. Айтпышлардың ең баслы өзгешелиги, оның уйқасымлы сораў-жуўаплардан ибарат болыўында. Ондағы хәдийселер қысқа сюжетке қурылғанлықтан кишигирим ертеклерди де еске түсиреди. Усындай тәрәплерин есапқа алған атақлы татар фольклоршысы Н.Исәнбет оларды «ертексымақлар» деп атаған еди.

Бул сөз ойынының сөзден-сөз туўғызып, избилиликте дизбекли баянланыўы, балалардың қызығыўшылығын оятып ғана қоймай, оларды өзлигинше ойланыўға да мәжбүр етеди, ой-өрисин кеңейтеди. Балалар саўықтамаларды ядлаў хәм тәкирарлаў арқалы тәбият пенен тиллеседи, жан-жәниўарлар дүньясы менен танысады. Айырым ўақытларда олар жәнликлерге «Гүбелек, гүбелек!», «Қонызақ, қонызақ!», «Қумырсқа, қумырсқа!», «Мылтықшы, мылтықшы!», «Ханқызы, ханқызы!» деп тиккелей тил қатса, олар менен өзли-өзли болып онаша сәўбет қурса, лекин өзлери услап көрмеген, сырын билмеген тиришилиқ ийелериниң хәрекетлерин бир-биреўден сорады. «Хәкке қайда?» атлы сораў-жуўапта сол халат көзге тасланады:

– Хәкке қайда?

– Уясында.

– Негып отыр?

– Кесте тигип отыр.

– Кестеси қандай?

– Алақандай... Хәккениң усы хәрекети, әсиресе, қыз балаларға ой салады. Олардың үйде зинхар бос отырмаўы кереклиги, бирнәрсе менен бәнт болып, ата-анаға көмек көрсетиўи, қолқабыс тийгизиўи зәрүр екенлиги еслетиледи. Усы саўықлама балалардың хәрекетли ойынына да айланып кеткен [6:12]. Кишкенелердин кеўилкөтеретуғын машқыларына өзек болған бундай сөз ойынларын Н.Дәўқараевтың «балалар қосығы», ал Қ.Айымбетовтың «балалар ойыны» деп атаўының себеби де сонда еди [3:137; 1:49].

Дәстүрий айтпышлардың әпиўайы хәм қысқа үлгилерине сер салсақ, олардың дәретиўи ата-ана менен бала ортасындағы сәўбет тийкарында жүзеге келгенлигин көремиз. Оның жарқын үлгиси «Хәкке қайда?» түриндеги айтпышлардың аналар атқарыўшылығынан орын алған үлгилери болып есапланады. «Түлкишек» атамасы менен белгили болған айтпышлар болса, жанрдың жетилскен, ең көп вариантласқан көркем сыңарларынан саналады:

– Түлки, түлки – түлкишек,

Түнде қайда барамыз?

– Мамам үйине барамыз.

– Мамаң бизге не берер?

– Ешки саўып сүт берер,

Серке сойып ет берер.

– Оны қайда қоямыз?

– Там түбине қоямыз.

– Ийт әкетсе қәйтемиз?

– Ийт аўзынан аламыз.

– Қус әкетсе қәйтемиз?

– Қус аўзынан аламыз.

– Қумға түссе қәйтемиз?

– Қазып-қазып жуўамыз.

– Суўға түссе қәйтемиз?

– Суў астынан таўамыз.

– Ағып кетсе қәйтемиз?

– Қайыққа минип қуўамыз.

– Жеткизбесе қәйтемиз?

– Балыққа минип қуўамыз! «Түлкишек» деп аталатуғын айтпышлардың көпшилиги усылайынша қызықлы жуўмақланады. Бир хәрекеттен кейин, екінши хәрекетке көшип, ўақияның динамикалық түрде раўжланыўы, балалардың да тез шешим қабыллаў қәбилетлерин қәлиплестирип барады. Бул әлбетте, баланы сөз ойынына қызықтырыўдан туўылған миллий тәрбияның да бир усылы екенлиги тақыйық. Халық арасында «Түлкишек» атлы ертек те, балалардың хәзил айтымлары да, хәрқыйлы хәрекетли ойынлар да ушырасады. Усы үлгидеги дәретпелердин бирнеше әсирлер даўамында пүткил каракалпақ балаларының сүйикли дәретпесине айланғанлығы бойынша мағлыўматлар бар. Хәттеки, оның айырым нускалары өзбек хәм қазақ балалар фольклорынан да орын алған.

Жәнликлердин ишиндеги ең кишкенеси қумырсқалар менен тиллесиўлер де – өз алдына бир дүрким. Қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилигинде

кумырсқа хакқында айтылған тымсаллар көп. Оларда кумырсқаның ашылыққа шыдамдылығы, қыйыншылыққа көнгишлігі, мийзамкешлігі хәм т.б. жаксы қасийетлери қызықлы ўақыялар менен байланыстырылып тәрийплениди. Усындай тымсаллардың тәсиринде дөрелген саўықламалар да бар болып, олар балалар қыялына канат питиреди, тәбият сырларын билиўге болған интасын және де арттырады:

- Кумырсқа, кумырсқа,
Басың неге қасқа?
- Ақылым көп шығар?!
- Қуырығың неге жуўан?
- Күшим көп шығар?!
- Белиң неге жиңишке?
- Шүкирлигим көп шығар?!
- Аяғың неге сыйдам?
- Жүрисим көп шығар?!
- Жүрисиң неге жылдам?

– Жумысым көп шығар?! Усы сораў-жуўаппар арқалы кумырсқаның тынып-тыншымас хәрекетлери, мийнеткешлиги, сабырлылығы адамзат баласына үлги етилген. «Ким күшли?» деп аталатуғын айтпышлар да ең соңында кумырсқаның хәммеден үстин келиўи менен жуўмакланатуғынлығы белгили. Өйткени, аңыз

хәм әпсаналарда кумырсқа мийнеткешликтин, сабырлылықтын тымсалы саналады. Мәселен, қыян-кески урыслардың биринде аўыр жаракатланған Әмир Темир әбден халдан тайып, төзими таўсылып, хәмме нәрседен гүдер үзгендей халатта жатырғанында дән арқалаған бир кумырсқаның арқасындағы жүги менен кишкене ғана дүмпишikten асырыла алмай елиў мәрте өрмелеп барып кулап түскенлигин, сонда да изине қайтпай, елиў биринши хәрекет еткенинде соған шыққанлығын көрип хәм өзи де соннан жуўмақ шығарып, қәдди-бойын тиклейди және соны өмирлик дәснегине, қағыйдасына айландырған екен.

Улыўма алғанда, айтпышлар Орайлық Азия халықлары дәретиўшилигинде ертеден бар фольклорлық қәлип. Жанрға тән үлгилер «Хәкке қайда?», «Түлкишек», «Қуслар қайда қайда барасыз?», «Түйе, түйе – түйелер...» тәризли қызықлы сораў-жуўаппы сөйлесиўлердин дәретилиўи менен бирге қайта жаңғырып отырған хәм жаңаша пәт пенен жанланған. Сонлықтан балалар өзлери билген, үйренген хәрқандай қатарларды да солардың үлгисине салып айта берген. Соның себебинен, олар көп варианттылыққа ийе болып, кишкенелердин өзлери атқаратуғын дәретпелерге де айланып қалған хәм балалар фольклорынан бекем орын ийелеген.

Әдебиатлар

1. Аимбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
2. Әмирлан С.Е. Айтпышлар // Қарақалпақ гуманитар илимлер институтының илимий сессиясы: [Эл.-ресурс]. – Нөкис: 2015.
3. Дәўқараев Н. Шығармалар толық жыйнағы. II том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
4. ҚТТС – Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. IV т. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.
5. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М.: “Просвещение”, 1987.
6. Шылманов П. Миллий балалар ойындары. – Нөкис: «Билим», 1996.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ халқ поэзиясининг бир тури бұлған қизикмачоклар хақида сўз боради. Унинг пайдо булиши, бошқа жанрлардан фарқи ва жанрий хусусиятлари баён этилади. Шу асосда қизикмачокларнинг болалар нутқини шакллантиришдағи аҳамияти асослаб берилген.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается один из видов поэзии пестования каракалпакского народа – прибаутки. Раскрываются причины возникновения прибаутки, жанровое своеобразие и отличия от других жанров. И на этой основе определяется значение прибаутки в формировании речевых навыков детей, развитии смекалки, экспромта, красноречия. Имеющие вопросно-ответную основу, прибаутки относятся к древнейшим традиционным жанрам тюркских народов.

SUMMARY

It is said in this article about a kind of foster poetry of Karakalpak nation as facetious sayings. The reasons of facetious sayings are opened as a genre of originality and difference from other genres. On the basis of it we determine the importance of sayings in the formation of children's speech, improving mother wit, extemporization, eloquence. Sayings are based on the question-answer foundation is considered to be Turkish nations ancient traditional genre.

HAYAL – QIZLAR DÓRETIWSHILIGINIŇ JÁHÁN ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDE IZERTLENIWI

X.R.Aliyeva – stajyor izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: adabiyotshunoslik, lirika, ijod, xotin-qizlar ijodi, lirik qahromon, xotin-qizlar lirikasi.

Ключевые слова: литературоведение, лирика, творчество, женское творчество, лирика главного героя, женская лирика.

Key words: literature, lyrics, creativity, female creativity, lyrics of the protagonist, female lyrics.

Kórkem shıǵarma dóretiwwshiniń kewil keshirmelerinen tuwıladı. Lirikalıq shıǵarmada sóz etilip atırǵan waqıya, hádiyse hám keshirmelerge álbette belgili dárejede lirikalıq qaharman menen birge dóretiwwshiniń (jazıwshı, shayır yamasa shayıra) de qatnası boladı. Mine, usı dóretiwwshiler óz shıǵarmalarında waqıya-hádiyselerge, keshirmelerge ózinshe jantasadı. Nátiyjede, ádebiyatta bir qansha kórkem shıǵarmalar payda bola basladı.

Kórkem ádebiyatta dóretiwwshi qatlam wákilleri esaplanǵan hayal-qızlar dóretiwwshiligi qay dárejede, olardıń ádebiyattaǵı ornı qanday, shıǵarmalarınıń mazmunı hám ideyalıq ózgesheligi qay dárejede degen sorawlarǵa juwap beriliwi kerek. Hayal -qızlar dóretiwwshiliginıń izertleniwi ádebiyattanıw iliminde aktual temalardan esaplanadı. Biz bul maqalamızda hayal-qızlar dóretiwwshiliginıń izertleniwi máselesin úyreniwdi maqset ettik.

Dúnıyanıń belgili universitetleriniń biri Garvard universitetinde 2003-jıl Natalie Anne Franz tárepinen Kelt tilleri hám ádebiyatı boyınsha filosofiya ilimleriniń doktorı (PhD) ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan « Breton qosıq

dástúrleri mısalı: Hayallar hawazı, hayallar ómiri»[10] temasındaǵı dissertaciya jumısında XIX ásirdiń dástúriy transkriptciyaların kórip shıǵadı. «Breton qosıqları, tiykarınan awızeki dástúrler sıpatında qaratilǵan birinshi nábette shayır hayallar menen qızıǵıwı hám ayırım usıllardı úyrenedi.

Mayammi universitetinde 2003-jıl «Lirikalıq urıslar, lirikalıq hayallar: Erte zamanagóy Angliyada gender petarxizmi» [9] atamasında filosofiya doktorı (PhD) ilimiy dárejesi ushın jazılǵan dissertaciya jumısında da Petrarka dóretiwwshiliginıń poetikası úyreniledi. Poeziyadaǵı subyektivlik hám onnan keyin jazǵan hayal hám erkek shayırlardıń dóretiwwshiligi úyreniledi.

Ayova Universitetinde 2010-jıl «Óz bayraǵın kóteriwi: Lirikada kesh jazılǵan Qıtaydıń imperator úsh hayal jazıwshısı»[5] atamasındaǵı dissertaciya jumısında XVII-XIX ásir baslarında Qıtaydan úsh hayal jazıwshı Li Yin, Van Duanshu va Van Duan dóretiwwshiligi haqqında sóz boladı. 2011-jıl Julia Alexandra Bloch tárepinen jazılǵan «Epikadan keyingi lirika: Túr hám urıstan sońǵı uzın